

Etnološka biblioteka

Knjiga 23

Urednik

Miroslav Niškanović

Recenzenti

Dr Bojan Žikić
Dr Miloš Milenković

Uređivački odbor

Prof. dr Mirjana Prošić-Dvornić (Northwood University Midland, /SAD/), prof. dr Ivan Kovačević (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), prof. dr. Dušan Drljača, Beograd, prof. dr. Mladen Šukalo (Filozofski fakultet Univerziteta u Banjaluci), dr Bojan Žikić, docent (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), dr Petko Hristov (BAN), dr Mladena Prelić (Etnografski institut SANU), Beograd.

Štampanje publikacije finansirano je iz sredstava
Ministarstva nauke i zaštite životne sredine
Republike Srbije

ANTROPOLOGIJA SAVREMENOSTI

Zbornik radova

Uredio i uvodnu studiju napisao

Dr Saša Nedeljković

**Beograd
2007**

Gordana Gorunović

ggorunov@f.bg.ac.yu

Postsocijalizam i tranzicija, lokalne zajednice i identiteti*

Apstrakt: U prvom delu rada opisuje se u opštim crtama novo istraživačko područje antropologije i niza drugih disciplina, tranzitologija, sa njenim tematsko-problemskim preokupacijama, analitičko-interpretativnim i ideološkim kategorijama. U drugom delu ukazuje se na teme koje se mogu projektovati iz fenomenološko-empirijskog polja postsocijalističkog stanja balkanskih društava u područje tranzitologije. Reč je o dva različita primera ruralnih zajednica, koje se u periodu postsocijalizma suočavaju sa nasleđenim problemima, novim izazovima i potrebama – krizom identiteta i opstanka u slučaju etnički homogenog sela Stakevci u severozapadnoj Bugarskoj, zahtevom za rekonstrukcijom "zavičajne kulture" u funkciji očuvanja etnokulturnog i nacionalnog identiteta u slučaju Orahovca u Boki Kotorskoj, Crna Gora.

Ključne reči: socijalizam, postsocijalizam, tranzicija, lokalne zajednice, reartikulacija identiteta

* Ovaj prilog je nastao kao rezultat rada na projektu Kulturni identiteti u procesima evropske integracije i regionalizacije, br. 147035, koji u celosti finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine - Republike Srbije.

1. Kraj socijalizma/komunizma i veliki narativi

Pad Gvozdena zavese, rušenje Berlinskog zida 1989. i dezintegracija Sovjetskog Saveza 1991. označili su, za mnoge društvene teoretičare, kraj hladnoratovske podele¹ i početak kreiranja nove političke mape sveta. Od tada se u kolokvijalnom i naučnom žargonu govori o "velikoj promeni", "epohalnoj transformaciji", "trijumfu" moderniteta, kapitalizma i globalizacije,² postsocijalizmu, tranziciji i tranzitologiji kao novom području istraživanja čitavog niza disciplina, a među njima, i antropologije.

"Epohalna transformacija" koja je zahvatila bivši Sovjetski Savez i istočnu Evropu podstakla je velike narative o modernosti i postmodernosti, kraju istorije i ideologije, tj. moćne, oprečne i ekstremne vizije budućnosti i prošlosti.³ Po jednim, dezintegracija komunizma je konačna pobjeda velikih dostignuća modernosti, tržišne ekonomije i liberalne demokratije. Po drugima, kraj komunizma je suton modernosti i znak iscrpljenosti prosvetitelj-

¹ Neki autori, npr. K. Verdery (K. Verdery Introduction: postsocialism as a topic of anthropological investigation. Whither postsocialism? in C. M. Hann (ed.), Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia, Routledge, London - New York, 20.) smatraju da hladni rat nije okončan i da se njegov uticaj oseća i danas.

² Prema nekim pojednostavljenim tumačenjima, pad komunizma je bio rezultat procesa globalizacije, koji u postsocijalističkom periodu dobija novi zamajac i progresivno uklanja barijere koje su postojale oko regiona. Međutim, urušavanje socijalističkih/komunističkih sistema usledilo je prevashodno zbog toga što su oni izgubili politički i moralni legitimitet. Videti C. M. Hann (ed.), op. cit. 10.

³ M. Burawoy, K. Verdery, Introduction, U M. Burawoy, K. Verdery (Eds), Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World, Rowman and Littlefield Publishers, New York - Oxford, 1999. 1.

skog projekta; bodrijarovski rečeno, modernost se sada spiralno kreće izvan kontrole u nepoznatoj orbiti postmodernosti.

U mnogim naučnim studijama i u okviru diskursa o "trijumfu" kapitalizma, "velika promena" je bila shvaćena linearno i teleološki, kao prelaz sa socijalističke diktature na liberalnu demokratiju i sa planske na tržišnu ekonomiju.⁴ Ova perspektiva perpetuira stare strukturalne opozicije i hladnoratovske podele, i unapred pretpostavlja određen put, pa čak i ishod promene. Ali, kao što je istakao Gelner,⁵ ne možemo znati ishod niti opseg mogućih ishoda; i kao što je predviđao, ovaj novi oblik prelaza na "nešto novo" neminovno će biti brz, planiran, intencionalan, sasvim sigurno bolan i potencijalno turbulentan, za razliku od prelaza sa feudalnih varijanti "komandne" ekonomije na moderno i na proizvodnju orijentisano društvo, koji je bio dug, često bolan i, u celini, neintencionalan proces.

Štaviše, niz fenomena iz iskustvenog repertoara socijalističkih tranzicija (bar u početnoj etapi) ukazuje na neadekvatnost teleološke perspektive: uspesi bivših komunista na izborima u nekoliko socijalističkih zemalja, opšta kriminalizacija društva, eskalacija stope nezaposlenosti u regionu, teškoće s kojima se suočavaju novi poslovni preduzetnici, povratak ekonomije razmene u ekonomski najsiromašnijim oblastima i spor rast nacionalnog proizvoda u većini zemalja.

⁴ D. Berdahl, Introduction: Anthropology of Postsocialism. U D. Berdhal, Matti Bunzl, M. Lampland (eds.), *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, The University of Michigan Press, 2000. 1–2.

⁵ C. M. Hann, Introduction: social anthropology and socialism, in C. M. Hann (ed.), *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*, ASA Monographs, Routledge, London – New York, 1993. 1–26.

Teorije tranzicije, koje, pojednostavljeno rečeno, društvenu promenu vide u odnosu na "zadatu budućnost" ili "nepopustljivu prošlost", delimično odražavaju različite i sukobljene perspektive društvenih naučnika, ali i kreatora društvenih politika. Tako, na jednoj strani, ekonomisti raspravljaju o tome da li je revolucionarni prelom ili pregovaranje tranzicijom najefikasniji način da se iz socijalističkog ponora izađe u "obećani svet kapitalizma", i to kapitalizma iz "udžbenika". Na drugoj strani, istoričari, politikolozi i sociolozi raspravljaju o uticaju prošlosti, nasleđu i kulturi socijalizma, koji se često navode kao ometajući faktori u procesima promene i izgradnje novih struktura.

Negde između optimističnih i pesimističnih projekcija budućnosti počivaju, reklo bi se, umerenije evolutivne perspektive i opreznije procene, koje promenu vide u manje apokaliptičnim terminima, koje radije govore o evoluciji nego revoluciji i vide hibridna društva umesto krajnjih polova. Kao što je postojao "pluralitet socijalizama"⁶, tako postoje i različiti putevi i iskustva postsocijalizma. Shodno tome, koncept "stvarno postojeće turbulencije" u upotrebi Dejvida Kidekela⁷ odnosi se na jedinstvene i raznolike pravce promene širom regiona.

2. "Tranzitologija" i antropologija

Pad socijalističkih režima doveo je do otvaranja novog "etnografskog područja" za antropološka proučavanja socijalizma i postsocijalizma. Zapadni antropolozi, koji su se uključili u terenski rad u "postsocijalističkom regionu" – u kojima su neki

⁶ C. M. Hann, op. cit.

⁷ D. Kideckel, (ed.), East European Communities. The Struggle for Balance in Turbulent Times, Boulder, CO, Westview. 1995.

skloni da vide i "agente globalizacije"⁸ – podstakli su inovativne teorijske i metodološke pristupe i zasnovali respektabilnu "regionalnu tradiciju etnografskog pisanja".

Kad je reč o teoretizaciji socijalizma i postsocijalističkih tranzicija iz antropološke perspektive, nezaobilazan je rad američke antropologinje Ketrin Verderi. 1991. objavila je članak koji će ubrzo postati veoma uticajan "Theorizing Socialism: A Prologue to the "Transition"". Oslanjajući se na istraživanja zapadnih antropologa koji su radili fildvork u regionu pre 1989. (pregled radova u tekstu Halperna and Kidekela iz 1983. godine)⁹, na radove istočnoevropskih naučnika (npr. mađarskog ekonomiste Janoša Kornaija) i na teorije Karla Polanija, Verderi je izgradila holistički model "socijalističkog" društva pre 1989, koji ga opisuje kao poseban društveno-istorijski tip, u nekim elementima sličan feudalizmu.

Interes niza disciplina, među kojima prednjače političke nauke i ekonomija, proizveo je obimnu literaturu u okviru sve šireg polja koje se naziva "tranzitologija". "Glavne teme" tranzitologije su: privatizacija, dekolektivizacija i tržišna ekonomija, demokratizacija, civilno društvo i nacionalizam. Ove studije se uglavnom fokusiraju na ekonomske procese velikog obima, političke elite i evolutivne puteve. Glavni prigovori koje antropolozi upućuju ovim makroperspektivama su: (1) odsustvo "etnografskog" interesa za lokalnu građu i stvarna iskustva aktera, za mikrosvet svakodnevnog života i za kumulativno dejstvo mikroprocessa ("malih transformacija") kao momenata društvene transformacije; (2) "zasićenost ideološkim značenjem", tj. ideološki zasnovanim re-

⁸ Th. H. Eriksen, F. S. Nielsen, *A History of Anthropology*, Pluto Press, London 2001.

⁹ J. M. Halpern, D. A. Kideckel *Anthropology of Eastern Europe*. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 19. No. 2. 1983. 70–92.

prezentacijama i zamisljima progresu; (3) nepostojanje interesa za proveru analitičkih kategorija, zaključaka i generalizacija.

(1) U konvencionalnim predstavama o tranziciji "mikro" se shvata kao determinisano strukturama, politikama i ideologijama makrokaraktera ili kao njihov izraz; u teoriji je malo prostora dato ulozi nenameravanih, nehotičnih posledica koje na lokalnom nivou proizvode politički, ekonomski i kulturni sporovi. Raspad partijskih država i etastičkih ekonomija ruši makrostrukture, čime se stvara prostor da mikrosvetovi proizvedu autonomne efekte koji mogu imati neočekivani uticaj na strukture u nastanku. To otvara mogućnost lokalnih improvizacija, koje mogu da poguraju u novim pravcima ili u pravcu vraćanja na socijalizam. Inovacije i vraćanje su odgovori na nestabilna okruženja, barem koliko i pokazatelji nasleđa ili kulture socijalizma.

Ketrin Verderi i Majkl Baravoj¹⁰ odbacuju tip analiza koji objašnjava konfuzije, manjkavosti i nedostatke procesa tranzicije "socijalističkim nasleđem" ili "kulturom socijalizma". Prema ovim autorima, ono što nam često izgleda kao "obnavljanje" obrazaca poznatih iz socijalizma može biti nešto sasvim drugo: neposredni odgovori na nove tržišne inicijative, koje su one proizvele, a ne ostaci starog mentaliteta. Drugim rečima, ono što izgleda poznato ima potpuno nove uzroke. Reakcije ljudi na situaciju često mogu izgledati kao ostaci prethodnog zato što koriste jezik i simbole iz ranijih poredaka. To ne znači da je njihova vizija sveta toliko "iskvarena" socijalističkim iskustvom da ih čini nesposobnim za druge načine života; znači samo to da akcija primenjuje simbole i reči koje nisu kreirane *de novo*, već su razvijene na osnovi već poznatih, čak i kada su smisao i svrha novi.

Usled preovlađujućeg fokusa na makroprocesima, veći deo postojeće literature o tranziciji malo se bavi time kako su ljudi

¹⁰ M. Burawoy, K. Verdery, op.cit.

lično doživeli dramatične političke, ekonomske i sociokulturne promene nakon kolapsa socijalističke vladavine. Prednost etnografskog pristupa i stvarni značaj konkretne žive etnografije (lokalnih sredina i zajednica, partikularnih iskustava grupa i individualnih slučajeva), koji ističu mnogi antropolozi, Baravoj i Verderi obrazlažu¹¹ na sledeći način. Zvanična dokumenta, statistike i kompendiji dekreta i zakona malo nam govore bez komplementarnih brižljivih deskripcija o tome na koji način ljudi – od farmera do radnika, od trgovaca do birokrata, od menadžera do klijenata socijalne brige – reaguju na neizvesnosti sa kojima se suočavaju. Iz njihovih kalkulacija, improvizacija i odluka pojavice se elementi novih struktuiranja. Stoga i efemeran momenat koji je etnografski registrovan obelodanjuje nešto o konfliktima i alternativama koje destruktuirajući efekti kraja državnog socijalizma izbacuju na površinu.

Ovaj način gledanja na etnografiju i transformaciju ističe u prvi plan faktor *vremena*. Zbog sužavanja vremenskih horizontata nakon 1989. godine, etnografsko istraživanje ima prvorazredan značaj zato što se njegova temporalna dimenzija sada najviše približava vremenu aktera o čijem ponašanju izveštava. Pošto postsocijalistički momenat znači neprestanu promenu parametara akcije, akteri moraju da razviju strategije u okviru vremenskog horizonta koji je uzan. Nastaje trka s vremenom: donose se novi zakoni, poreska politika se stalno menja, inflacija onemogućava dugoročne kalkulacije, a fluktuacije kamatnih stopa čine ulaganja rizičnim.

Vrednost pojedinačnih uvida, koje etnografija ostvaruje kad je reč o ritmu promene u postsocijalističkom društvu, pokazuje se i u slučaju društvenih *prostora*, tj. tema u okviru istraživačke agende, kao što su: distribucija i potrošnja, promene u proizvod-

¹¹ M. Burawoy, K. Verdery, op.cit. 2-3.

nji, ideje o vlasništvu i tehnologiji, ruralna ekonomija i ustanove socijalne zaštite.

(2) Ako se globalizacija provizorno može definisati "prostorno", kao svaki proces koji geografsko rastojanje između lokaliteta čini irelevantnim¹² (Eriksen and Nielsen 2001), *tranzicija* se odnosi na vreme, to je proces koji prošlost povezuje sa budućnošću.¹³ Pojedini antropolozi, kao naprimer Basegijan, međutim, sugerišu da su termini "postsocijalizam" i "tranzicija" neadekvatni ili ideološki opterećeni, da predstavljaju konstrukte "Zapada", informisane zapadnim iskustvom i proučavanjima Trećeg sveta ili zemalja u razvoju:

"Sada postoji ozbiljna opasnost da se postkomunističkom području nametnu kategorije društvenih nauka koje su opunomoćene i poduprte superiornošću zapada u tehnologiji, politici i ekonomiji. Ove kategorije ne opisuju polje: one propisuju šta treba da se radi."¹⁴

Ketrin Verderi je sugerisala posmatračima da ne treba da se bave procenom ishoda postsocijalističkih tranzicija i ukazala na "rizičan scenario" koji reflektuju predstave i priče o postsocijalizmu:

"(šok terapija) poredi bivši socijalistički blok sa osobom koja boluje od mentalne bolesti – to jest, socijalizam ih je učinio bolesnim, a naš zadatak je da ih izlečimo. Ovo drugo povlači za sobom da (bez vredanja Fukujame) istorija tek sada počinje, da je do 1989. ovo područje bilo bez oblika i sadržaja. Ideja o 'šok terapiji' predstavlja zapadne savetnike kao doktore, dok ih 'big bang' pretvara u Boga"¹⁵

¹² Th. H. Eriksen, F. S. Nielsen, op. cit.

¹³ M. Burawoy, K. Verdery, op.cit. 4.

¹⁴ D. Berdhal, op. cit.

¹⁵ Navedeno u D. Berdhal, op. cit. 2.

Ukazujući na paralele između studija postsocijalizma i postkolonijalizma, američka antropologinja je skicirala obrise novog i šireg istraživačkog polja, koje je nazvala "posthladnoratovske studije".¹⁶ Kerolin Hamfri smatra da je upotreba termina "postsocijalizam" opravdana, jer kategorija počiva na nekoliko razumnih pretpostavki: (1) nikada se svi društveni fenomeni ne mogu odjednom i u potpunosti zameniti drugim oblicima života; (2) ono što je Rudolf Baro označio kao "stvarno postojeći socijalizam" predstavljalo je sveprožimajući fenomen praksi, javnih ideologija i prikrivenih sukoba; (3) jedinstvo "stvarno postojećeg socijalizma" počivalo je na zajedničkim temeljima, zvaničnoj ideologiji i dominantnoj političkoj praksi (marksizam-lenjinizam); odatle pretpostavka da su socijalistička društva, bez obzira na stvarnu zastupljenost ovih temeljnih obeležja, imala više zajedničkog nego stvarno postojeći kapitalizmi.¹⁷ Nedavna zajednička prošlost regiona je osnov za uspostavljanje zajedničkih merila (otelovljenih, npr. u birokratskim, obrazovnim i naučnim konvencijama, ideologiji i društvenom sećanju), koja leže ispod pačvorka lokalnih tradicija; poreklo ovih tradicija je veoma različito, a neke od njih su se sa novom snagom potvrdile nakon pada centralne vlasti.

Antropološki pristupi proučavanju postsocijalizma u Istočnoj Evropi predstavljaju i dopunu i proveru analiza koje se fokusiraju na makronivo. Antropolozi su počeli da istražuju glavne teme tranzitologije iz etnografski informisanih perspektiva: procese izgradnje civilnog društva i rodne dimenzije koncepta; uticaj dekolektivizacije i privatizacije na lokalne politike, identitete i društvenu organizaciju u ruralnim istočnoevropskim zajednicama; nacionalni identitet itd.

¹⁶ C. M. Hann (ed.), *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*, Routledge, London - New York, 2002. 17.

¹⁷ C. M. Hann (ed.), *op. cit.* 12.

Za razliku od drugih istraživača tranzicije u Istočnoj Evropi, naučnici koji se bave etnografijom i koji su etnografski informisani često naglašavaju značajan kontinuitet između socijalističkih i postsocijalističkih društava. Npr. Kidekel¹⁸ ukazuje na paralele između iskustava kolektivizacije i dekolektivizacije. Radovi Ketrin Verderi, Marte Lampland i drugih autora takođe su posvećeni osvetljavanju kontinuiteta u mnogim oblastima društvenog, političkog i ekonomskog života.

Antropološki informisane studije postsocijalističkih tranzicija su takođe istakle kao validne teme i one koje se nalaze izvan mejnstrima tranzitologije; kao što su rodna uređenja u socijalizmu i debate o abortusu u postsocijalističkim društvima, čije su analize značajan doprinos u teorijskom razumevanju između roda i nacije; etnički i nacionalni sukobi kao posledica novonastalih tenzija i antagonizama; sadržaji sećanja i upotrebe prošlosti. Tema koja pobuđuje sve veće interesovanje među antropolozima (između ostalih) koji proučavaju postsocijalističke tranzicije je promena kulturnih značenja i politika potrošnje.

Pa ipak, još 1999 i 2000. g., do kada je literatura u tranzitologiji izvanredno narasla, priređivači dva značajna zbornika¹⁹ Majkl Baravoj i Ketrin Verderi iz 1999. godine i Dafne Berdal sa saradnicima iz 2000godine konstatovali su da je etnografski korpus postsocijalističkih tranzicija mali i nedovoljan u odnosu na studije makrostruktura i makroprocessa. Jedan od glavnih ci-

¹⁸ D. Kideckel (ed.), *East European Communities. The Struggle for Balance in Turbulent Times*, 1995.

¹⁹ D. Berdhal, Matti Bunzl, M. Lampland (eds.), *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, The University of Michigan Press, 2000.; M. Burawoy, K. Veredry (Eds), *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, Rowman and Littlefield Publishers, New York – Oxford, 1999. 1.

ljeva zbornika *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*²⁰ bio je da proširi etnografski korpus, kao i da ocrtava nova polja i predmete istraživanja. Kao dopuna tema tranzitologije koje su ranije razmotrene, radovi u ovom zborniku tematizuju: prostor, vreme, metaforu, kulturne trope, simbole, tekstove, seksualnost, sredinu, neokolonijalizam, religiju, materijalnu kulturu i srodstvo.

U fokusu perspektive istraživača su *proces* – tranzicije, konstrukcije, pregovaranja, obnavljanja, subjektivizacije, nadmetanja i posredovanja. Radovi nude mnoštvo gledišta i teorijskih pristupa, ali im je zajednička težnja da osvetle procese tranzicije, koji se očituju u lokalnim praksama i individualnim akcijama običnih ljudi u svakodnevnom životu, kao i značenja koja im se pripisuju. U zavisnosti od toga šta i kako različiti ljudi govore o tranziciji, otkrivaju se diskurzivne prakse u rasponu od prostornih tropa do neokolonijalnih metafora; u načinu postupanja sa stvarima, od predmeta za svakodnevnu upotrebu i masovnu potrošnju do artefakata materijalne kulture u izložbenim prostorima muzeja, kao i u dizajniranju prirodne sredine i turističkoj ponudi, razotkrivaju se novi koncepti i odnosi moći.

Drugi cilj Zbornika jeste da ponudi različita sredstva i perspektive za proučavanje društava koja se nalaze usred dramatične promene. Pokazuje se da je tranzicija, ispunjena protivrečnostima, interaktivni proces koji ujedno odražava i sačinjava dinamičku igru između sistema velikog obima i lokalnih, individualnih fenomena.

"Jedan od najkorisnijih metoda u osvetljavanju diferencijalnih manifestacija i iskustava tranzicije jeste da se proučava kako se ekstralokalni ekonomski, politički i društveni procesi ukrštaju sa pojedinačnim životima ljudi u zajednici, zato što se 'u akcijama pojedinaca koji žive u prostoru i vre-

²⁰ D. Berdhal et al., (eds.), op. cit.

menu' (Abu Lughod 1991) ove snage otelovljuju, pregovaraju, nadmeću i potencijalno transformišu. Potom, kao što je Majkl Hercfeld istakao, ova etnografska pažnja i briga za pojedinosti, koju su mnoge discipline brzo 'otpi-sale kao puku anegdodu', otkriva 'ono što ljude pokreće na akciju'.²¹

Osnivanje Maks Plank Instituta za Socijalnu antropologiju u Haleu, u bivšoj Istočnoj Nemačkoj 1999. bio je značajan institucionalni korak u popunjavanju praznine, tj. nedostatka etnografski informisanih studija poststocijalističkih tranzicija. Proučavanje postsocijalističkog sveta predstavlja jedan od glavnih prioriteta u njegovoj istraživačkoj agendi, i to sa akcentom na antropološkim pristupima različitim iskustvima "stvarno postojećih postsocijalizama" u sferi svakodnevnog života. U novembru 2000. Institut je organizovao svoju prvu konferenciju na temu *Actually-existing Postsocialisms*. Rezultat ove konferencije je zbornik *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia* (2002).²²

3. Lokalne zajednice i identiteti u periodu postsocijalizma

U osnovi najvećeg broja studija postsocijalističkih tranzicija, eksplicitno ili implicitno, nalazi se pitanje identiteta – njegova reartikulacija u izmenjenim ekonomskim, društvenim, kulturnim i nacionalnim kontekstima. Na neke primere "reartikulacije" identiteta u balkanskom kontekstu mogu da ukažem na osnovu sopstvenih etnografskih iskustava, uz važnu napomenu da se nisam

²¹ Ibid. 5.

²² U njemu su radovi uticajnih istraživača socijalizma i postsocijalizma, kao što su Kris Han, Ketrin Verderi, Dejvid Kidekel, Kerolin Hamfri, Marta Lampland, Džerald Krid, Kristijan Đordano i Dobrinka Kostova, Robert Hejden, Stefan Fojhtvang

bavila tranzitornim procesima kao takvim, već nekim vidovima i aspektima grupnog identiteta na lokalnom nivou u različitim sredinama (Bugarska i Crna Gora). Izbor lokaliteta i sredina je potpuno slučajan: nije reč ni o kakvom reprezentativnom uzorku, već o izboru koji je bio uslovljen kontigentnošću događaja, tj. pokrenutih projekata u kojima sam imala priliku da učestvujem.

Stakevci,²³ etnički homogeno torlačko selo u pograničnoj zoni između Bugarske i Srbije, danas se suočava sa identitet-skom i egzistencijalnom krizom, koju je izazvao niz faktora. Njeni glavni pokazatelji su: depopulacija, "ispražnjenost" (institucionalni vakuum) socio-kulturnog života, retradicionalizacija poljoprivredne proizvodnje (sitna proizvodnja za domaće potrebe), marginalna funkcija sela u opštini, autarhizacija zajednice, kolektivne predstave o nekad velikom prosperitetnom i lojalnom socijalističkom selu, koje je u periodu društvene tranzicije "zaboravljeno" ili "kažnjeno" i prepušteno odumiranju.

2001. selo je imalo 372 domaćinstva sa ukupno 308 stanovnika, od toga 131 muškarac и 177 žena; dece – 6, odraslih (18–64 g.) – 117, starih (iznad 65.) – 185 osoba. Sudeći po najnovijim podacima (internet dokument, 1. 1. 2006.), nastavlja se trend opadanja populacije, koja sada broji 238 osoba. U selu, opterećenom depopulacijom usled niskog prirodnog priraštaja²⁴ i migracija u

²³ Ovaj isečak iz šire studije slučaja (u štampi) zasniva se na etnografskom istraživanju koje sam sprovela u leto 2001. kao član međunarodnog seminara Practical Workshop and Field Work's Group u organizaciji naučnog društva DIOS iz Sofije.

²⁴ Globalni demografski trend koji je započeo 1930-ih i intenzivirao se posle 1946, vodio je smanjivanju broja dece i ustaljivanju poželjnog, danas preovlađujućeg modela sa dvoje ili jednim detetom u porodici. Vidi M. Беновска-Събкова, Политически преход и всекидневна култура. София: Академично издателство "Проф. М. Дринов", 2001. 139.

gradove koje su bile intenzivne u periodu socijalizma, danas preovlađuje staračka populacija i samačko domaćinstvo.

Zvanični podaci delimično potvrđuju aforizam o "severozapadna Bulgarija", regionu sa, navodno, najvećom stopom nezaposlenosti u Evropi na kraju prošlog i početkom ovog veka. Prosečna stopa nezaposlenosti na nacionalnom nivou je 1998. bila 13.7 %; 1999. u oblasti Vidin 18.93%, a u opštini Belogradčik kojoj pripadaju Stakevci 24.99%.²⁵

U odnosu prema socijalističkoj prošlosti 2001. je dominirala pozitivna recepcija: većina informanata, srednje i starije generacije, s nostalgijom je govorila o "Tošovom vremenu".²⁶ Bilo je izraženo kritičko raspoloženje prema dotadašnjim efektima preduzetih reformi, skepticizam prema njihovom daljem toku i ishodu, i zabrinutost za budućnost zemlje.²⁷ U tom pogledu Stakevci nisu izuzetak, bar kad je reč o političkom raspoloženju i ideološkoj orijentaciji seoskog stanovništva u severozapadnoj Bugarskoj, koje je i na izborima posle 1989. nastavilo da pruža podršku strankama levog krila. Čak su i eventualno traumatična iskustva kolektivizacije bila potisnuta u korist pozitivne recepcije socijalističke prošlosti, zasnovane na svesti o preimućstvima življenja u prethodnom sistemu, koja se navode u etnoeksplicijama, kao što su: porast životnog standarda, zaposlenost, besplatna zdravstvena zaštita i obrazovanje, elektrifikacija, izgrađenost komunalne infrastrukture itd.

²⁵ National Agriculture and Rural Development Plan 2000–2006, internet dokument.

²⁶ D. Kaneff, *Who Owns the Past? The Politics of Time in a Model Bulgarian Village*, Berghahn Books, New York - Oxford, 2004.

²⁷ D. Kaneff, *Negotiating the Past in Post-Socialist Bulgaria*. *V: Ethnologia Balcanica*. Sofia, 2 (1998): 31–45.

Kao jedna od mogućnost izlaska iz krize navodi se razvoj eko-turizma, za koji postoje određeni prirodni resursi (položaj, klima, zdrava hrana čine Stakevce ekološkom "oazom") i motivacija meštana, ali ne i društveni resursi. Sličan recept je uspešno primenjen u socijalističkom periodu, npr. u Kovačevici i Leštenu u Pirinu, selima koja su proglašena za arhitektonske rezervate, tj. nacionalne kulturnoistorijske spomenike. Masovne migracije iz sela u gradove tokom 1950-ih i 1960-ih godina 20. veka opustošile su mnoga sela u Bugarskoj, pa i Kovačevicu.²⁸ 1977. proglašena je za nacionalni spomenik kulture, tj. "istorijski i arhitektonski rezervat" sa originalnim objektima tradicionalnog narodnog graditeljstva iz 18. i 19. v. Međutim, najveći doprinos revitalizaciji Kovačevice dala je filmska industrija: u njenom ambijentu snimljeno je preko 20 filmova sa istorijskom tematikom, odatle i popularni naziv "bugarski Holivud".

Kovačevica je danas čuvena po restauriranim objektima, kućama od kamena i drveta, sa krovovima od sivkarstih kamenih ploča (*мукли*), koje se poslednjih decenija pretvaraju u kuće za odmor. Selo u kojem je 2002. živelo 60 osoba, a danas samo 48, služi kao elitno vikendaško naselje pripadnika umetničkih krugova i viših slojeva društva, uglavnom iz prestonice. U selu postoji Društvo²⁹ osnovano krajem 2002, čiji su zadaci čuvanje kulturnoistorijskog nasleđa i zaštita prirodne sredine, razvoj regionalne infrastrukture i kulturnog turizma, koji treba da podstakne zapošljavanje lokalnog stanovništva.

²⁸ Kovačevica je staro hrišćansko selo u rodopskom masivu Dubraš, podignuto na nadmorskoj visini od 1000-1500 m, na levoj obali reke Kanine, 25 km severoistočno od Goce Delčeva. Okružena je visokim planinskim obroncima i šumama sa brojnim izvorima i vodopadima.

²⁹ Сдружение Исторически и архитектурен резерват село Ковачевица. V. na internet adresi <http://www.kovachevica.com/bg/>

Sličan poduhvat restauracije kuća i drugih objekata izvršen je prema urbanističkom projektu u Leštenu, najmanjem selu u opštini Grmen³⁰, koje ima status arhitektonskog rezervata i ekosela. Od ukupno 30 kuća, restaurirano je 15 objekata koji su sada u funkciji luksuznog seoskog turizma.³¹

Teško je reći da li je takva zamisao o "turističkoj aktuelizaciji" postojala ili postoji kada je reč o motivaciji započete akcije proučavanja tradicijske kulture Gornjeg Orahovca. Reč je o inicijativi meštana poreklom iz Gornjeg Orahovca koji su pre nekoliko decenija migrirali u Primorje, Donji Orahovac i druga mesta, kao i medijaciji kulturnih ustanova. Kulturni centar Jadran-Art Perast je ciljeve započetog, a nedovršenog istraživanja "zavičajne kulture" iz 2001. i 2003. godine artikulisao kao "naučnu popularizaciju i aktuelizaciju Bokeškog zaleđa".

Iako su kulturnozaštitne ustanove pokazale spremnost da se uključe u projekat, turističke organizacije u kotorskoj opštini nisu pokazale stvarni interes. Inicijativa pripadnika lokalne zajednice u Donjem Orahovcu je bila aktuelna 1990-ih: MZ je 1996. nastojala da animira nadležne organe opštine, ali sa malo uspeha, i samodoprinosom građana izgradila deonicu lokalnog puta od Risna do Kalačke vode u području Gornjeg Orahovca. Drugi zahtevi su bili elektrifikacija, izgradnja puta i rešavanje problema vodosnabdevanja, čija bi realizacija omogućila povratak ljudi u zaseoke Gornjeg Orahovca. U ekonomskoj krizi koja je vladala 1990-ih takva alternativa je bila privlačna, ali i potpuno nerealna.

Delimično i zbog toga, u recepciji socijalističke prošlosti dominira negativna slika. Jedna od glavnih tema narativa o

³⁰ U selu je 2002. bilo ukupno 10 meštana, a 2006. (internet dokument, 1. 1. 2006.) samo 5.

³¹ Prema starijoj meštanki, prenočište u dvokrevetnoj sobi staje 30 \$, a apartman u kući za izdavanje oko 50 \$.

socijalizmu i traumatičnih događaja u kolektivnom sećanju jeste odluka o ukidanju koza 1954, koja je uništila ekonomsku osnovu života u Gornjem Orahovcu. Nakon nje intenziviraju se lokalne i regionalne migracije tokom 1960-ih (dok su iseljavanja u prekomorske zemlje, najviše u Argentinu, započela već krajem 19. v.) U Gornjem Orahovcu danas živi nekoliko ljudi, pri čemu Donji Orahovac ima ukupno 272 stanovnika, 128 muškaraca i 144 žene.

Poslednjih godina "srpski Orahovac", jedan od epiteta koji se često može čuti u lokalnoj sredini, doživljava efekte krupnih ekonomskih i političkih promene koje su zahvatile crnogorsko društvo. Prodaja nekretnina, nove investicije – 2006. je privatnim kapitalom izgrađen i pušten u rad luksuzan hotel "Amfora" – i ulazak privatnog stranog (ruskog i britanskog) kapitala, aktuelni politički događaji i teme, kao što su referendum i njegovi rezultati, parlamentarni izbori i nezavisnost zemlje, zasenjuju i potiskuju temu Gornjeg Orahovca i njegove revitalizacije.

O političkom raspoloženju i orijentaciji većine orahovačkih glasača, govore rezultati Parlamentarnih izbora 2001. u Crnoj Gori: od 296 upisanih u birački spisak i 249 izašlih, 149 je glasalo za ZZJ (Zajedno za Jugoslaviju).³² Prema zvaničnim podacima Centra za demokratsku tranziciju, na referendumu 21. maja 2006, od 318 upisanih birača i 285 važećih listića, 111 je glasalo za nezavisnost Republike Crne Gore (38.9%), a 174 protiv (61.1%).³³ Kada sam se vratila u septembru 2006, pojedini meštani su me pozdravljali rečima "Dobro došla u srpski Orahovac", a u odlasku su me uveravali "samo da znaš, i ovo je Srbija".

³²<http://www.cemi.cg.yu/izbori/svi/Parlamentarni%202001/Kotor%202001.htm>

³³ <http://www.cdtmn.org/izbori/referendum06.php>

Kriza identiteta i opstanka sa kojom se suočavaju neke ruralne zajednice, lokalne inicijative na zaštiti, rekonstrukciji i revitalizaciji tradicijske zavičajne kulture u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta, samo su neki primeri iz repertoara kulturnih pojava i procesa koji se odigravaju u balkanskim društvima u periodu postsocijalističke tranzicije. Svakako, treba praviti razliku između procesa tranzicije i fenomenologije lokalnih i drugih zajednica u periodu društvene tranzicije: nisu svi tekući procesi u funkciji započetih procesa strukturalne transformacije društva, niti moraju biti novi. Štaviše, neki fenomeni su stari i nasleđeni iz socijalističkog perioda, ali su uslovi novi i izmenjeni, konteksti u kojima se oni tematizuju složeniji, a ishodi nepredvidivi.

Post-Socialism, Transition, Local Communities and Identities

In the first section of this paper, I describe the new field in anthropology and other disciplines called transition studies, focusing on its thematic and problematic emphases, analytical, interpretive, and ideological categories. In the second section, I point to some topics that can be projected to transition studies from the phenomenological and empirical field of post-Socialist conditions in Balkan societies. The examples are two rural communities, which in the period of post-Socialism are facing new challenges – in the case of (ethnically homogenous) village Stakevci in northwestern Bulgaria, crisis of identity and survival; in the case of Orahovac, Boka Kotorska, Montenegro, the demands for the reconstruction of "national culture" in the function of preservation of ethnic, cultural and national identity.

Sadržaj

Saša Nedeljković

Antropologija savremenosti ili antropologija kao savremenost: antropologija između prezentizma i temporalizma 5

Ivan Kovačević

Deset antiteza jednom postizmu u antropologiji 24

Saša Nedeljković

Antropološki pristup proučavanju etnogeneze: Etnogeneza Crnogoraca 36

Dragana Antonijević

Merkantilne legende postindustrijskog društva 76

Ljubomir Hristić

Ričard Dorson i proučavanje folkloru u savremenom miljeu 92

Lidija Radulović Koncepti Dušana Bandića: narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka	102
Danijel Sinani Religijsko-ritualni funkcioneri i kulturna mesta u istočnoj Srbiji	124
Vladimir Ribić Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka	150
Ljiljana Gavrilović Etnografski muzeji/zbirke i konstrukcija identiteta	172
Gordana Gorunović Postsocijalizam i tranzicija, lokalne zajednice i identiteti	190
Jelena Vasiljević Predstavljanje projekta <i>Spinning out of control: rhetoric and violent conflict. Representations of 'self' – 'other' in the Yugoslav successor states</i>	206

Izdavač: "Srpski genealoški centar", Radnička 50, Beograd i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Za izdavače: Filip Niškanović i Ivan Kovačević. Urednik: Miroslav Niškanović. Štampa: SGC, Beograd. Beograd 2007.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(497)(082)

АНТРОПОЛОГИЈА савремености : зборник радова / уредио и уводну студију написао Саша Недељковић. – Београд : Српски генеалогски центар : Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, 2007 (Београд : СГЦ). – 219 стр. ; 24 см. – (Етнолошка библиотека / [Српски генеалогски центар] ; књ. 23)

Према уводној студији, зборник садржи радове са истоименог међународног научног скупа, одржаног у Београду 25. новембра 2006. год. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. –Summaries.

ISBN 978-86-83679-33-1 (СГЦ)

1. Недељковић, Саша
а) Антропологија – Балканске државе –
Зборници
COBISS.SR-ID 139313676